

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Віктор АТАМАНЕНКО

Джерела вивчення демографії Острожчини в середині XVII ст.

Низка проблем історико-демографічного дослідження історії Волині XVI - першої половини XVII ст. неодноразово розглядалася в історіографії. Започатковане працями А.Яблоновського та М.Ф.Владимирського-Буданова більше як сторіччя тому, воно знайшло продовження в роботах О.І.Барановича, М.Г.Крикуна, І.О.Ворончук. Дослідницька діяльність більшості з них супроводжувалася археографічним опрацюванням теми. Опубліковані А. Яблоновським, М.Владимирським-Будановим та О.Барановичем джерела і сьогодні широко використовуються істориками. Вони є підставою вивчення широкого кола соціальних та тісно пов'язаних з ними економічних проблем, в тому числі й передумов Визвольної війни. При збереженні ряду дискусійних питань, залюднення Волині на її початок в цілому ґрунтовно досліджене. Переміщення та втрати населення регіону в ході Хмельниччини, натомість, залишаються значною мірою нерозв'язаними. Однією з причин можна вважати стан джерельної бази, а також тривала неувага до даної проблеми вказаного відтинку часу. Можливим варіантом дослідження змін в чисельності та структурі населення може стати увага до тих місцевостей Волині, які краще забезпечені джерелами, та генералізація їх свідчень. Безперечно, останнє неможливе без певного спотворення історичної дійсності, але статистичний метод, а тільки він придатний до застосування за даних обставин, часто неможливий без нівелювання, спрощення, деформації в тій чи іншій мірі досліджуваних об'єктів.

Подібний підхід повинен спиратися, очевидно, на документи місцевого, а не адміністративного чи загальнодержавного рівня; такими є господарська документація обласного та описово-статистичного характеру. Він, без сумніву, повинен супроводжуватися історіографічним підсумуванням, залученням нових джерел, застосуванням сучасних дослідницьких методик. Беручи до уваги стан джерельної бази та хронологічну першість досягнення відповідних демографічних показників та впровадження відповідних господарських механізмів, вивчення проблеми на прикладі Волині, особливо щодо взаємовпливів рівнів залюднення та загосподарення напередодні Визвольної війни, матиме виходи на інші хронологічні та територіальні межі. Такий підхід має тривалу традицію і найбільш яскраво представлений у працях О.І.Барановича. Подальша його реалізація пов'язана з характеристикою джерельної бази вивчення проблеми, вивченням історико-демографічних питань, характеристикою окремих крупних господарських комплексів чи проблем на їх прикладі. Два останні напрямки вирізняються першочерговою опорою на описово-статистичні джерела, але документів такого характеру, що безпосередньо стосуються переддня Визвольної війни, археографічно засвоєно недостатньо; ще менше опубліковано документів 50-60х рр. XVII ст. В силу ряду обставин певному розв'язанню проблеми можуть допомогти джерела, що стосуються Острога та Острожчини.

Про якість демографічного дослідження Острожчини можна говорити, спираючись на джерела, починаючи з кінця 70-х рр. XVI ст. Таким є поборові документи, частина з яких були опубліковані (за 1576, 1577, 1583, 1629 рр.) та неопубліковані податкові реєстри (за 1582, 1589 рр.). Так, за час з 1577 до 1583 рр. кількість населення зменшилася (а, можливо, не потрапила у повному обсязі до поборових реєстрів в зв'язку із звільненням від сплати податків чи через переселення у більш постраждалі пункти). Але як свідчить тариф подимного 1629 р. (вивчення кількості населення на його основі О.Баранович назвав «залюдненням перед Хмельниччиною») демографічна си-

туація на цей час значно покращилася.

Стосовно Острога та Острожчини джерелом вивчення демографічних проблем у першій половині XVII ст. є також інвентарні описи, створювані в 1603, 1620, 1621 рр., а також 1640 та 1643 рр. (Межирицький ключ). Якщо перший містить інформацію стосовно тільки Острога і став предметом ґрунтовного дослідження, то інші характеризують також і острозькі села. Але для вивчення демографічної ситуації в роки Визвольної війни винятково важливе значення мають інвентар Острозької волості А.-А. Ходкевич 1654 р. та інвентар Межирицького ключа 1650 р.

Перший належить до важливих джерел вивчення господарського розвитку Волині напередодні Визвольної війни, створений він був по смерті А.-А. Ходкевич, і, в зв'язку із станом маєтностей, названий «*Rewisia zamku y miasta Ostroga takze siol róznych do niego należących, powinności poddanych w osadach, jako tymi czasy po spustoszeniu przez incursie kozackie i tatarskie zostały, spisana diebus juny anno 1654*». Його джерелознавчу характеристику та часткову публікацію було здійснено М. П. Ковальським. Загалом же рівень використання цього документа, незважаючи на його значні інформативні можливості, в дослідженнях незначний.

При використанні «Ревізії» основний масив інформації цього джерела залишився поза увагою дослідників. Їх увагу привернули лише свідчення про Острог, а також структура документа, відображення в ньому втрат сільського населення на 1654 р. Але головне значення «Ревізії» полягає в його інформації якраз стосовно господарського розвитку сіл Острозької волості. Безперечно, її «м'яка» частина є важливою інформативно, але в ній зафіксовано лише дані стосовно часу створення документа. Відтак, можна говорити про «Ревізію» як джерело вивчення стану Острога на 1654 р. за винятком переліку міських повинностей та прибутків - перші не змінилися за час військових дій, другі для більшості випадків вказують довоєнні цифри. Інформативність «Ревізії» набагато зростає, коли йдеться про показники відносно сільського населення та господарства.

«Ревізія» подає стан залюднення Острозької волості (нагадаємо, що йдеться лише про її частину, успадковану А.-А. Ходкевич) на початок літа 1654 р. Ці дані не тільки певною мірою розширюють наявні в розпорядженні істориків дані про рівень спустошення Волині в ході Хмельниччини, але й через описання відповідного територіального масиву створюють можливості ґрунтовного дослідження проблеми людських втрат Волині як доповнення інших, типологічно близьких, різновидів джерел (подимних та погловних реєстрів).

На основі «Ревізії» можна зробити висновок про ускладнення структури Острога як міста на 40 - 50 рр. XVII ст. Воно складалося з двох юридично відокремлених частин Старого міста, а також від нього юридично окремих Нового міста (колишнього передмістя Застав'я) та Кароліні, яка і на 1654 р. залишалася слободою, і не сплачувала податків. «Ревізія», на відміну від описів сіл, не містить даних про кількість населення Острога на 1648 р. Найближчим хронологічно джерелом з такими свідченнями є тариф подимного 1629 р. Останній зафіксував у частині А.-А. Ходкевич 1089 будинків, в тому числі в Старому Острозі - 183 (християнських та єврейських), на Новому місті - 513, в новоосадженої Кароліні - 393. На 1654 р. у Старому місті було заселено: в Ринку - 12 пляців (стільки перераховано, а вказано, що їх є - можливо, було - 22, під муром від костельної дзвіниці до єзуїтського колегіуму - 37 домів, єврейських домів - 21, а менших під муром від Водної брами до єврейської школи і за муром - 23 дома. Таким чином, у Старому Острозі (частині А.-А. Ходкевич) було замешкано 93 будинки та пляці, в тому числі 44 (трохи більше 47%) - єврейських. На Новому місті заселено було 18 будинків (всі християнами), а на Кароліні - 62 будинки, в тому числі 13 - євреями. Бачимо різке зменшення чисельності міського населення; в його структурі майже третину складало єврейське населення. Таким чином, населення Острога на 1654 р. становило біля 16% показника на 1629 р.

Про дальші втрати міського населення свідчить пода-

ний в додатку документ. На осінь 1669 р., тобто напередодні проведення Острозької комісії, населення Острога заселяло лише 29 димів; мешкали тут також 16 людин, які виконували в місті допоміжні роботи, очевидно, традиційно наймаючись до міщан. Очевидно ці дані стосуються лише Старого Острога, оскільки нові приострозькі міста мали самоуправління і повинні були самі зібрати податок та відзвітуватися про його передачу поборці. Ще одне цікаве свідчення міститься в цьому документі; йдеться про власницьку належність частини А.-А. Ходкевич. Володіла Острогом в цей час вдова кн. Я.Вишневецького Гризельда з Замойських Вишневецька - чим не додатковий привід для визначення місця для переговорів з козацькими представниками. Схоже, що тільки після цього спадок А.-А. Ходкевич перейшов до Любомирських.

Як уже зазначалося, «Ревізія» в описі сіл Острозької волості містила вказівки на кількість димів-господарств як на передвоєнний період, так і на час її створення. На жаль, не всі села Острожчини, якими володіла А.-А. Ходкевич, зафіксовано в цьому документі. Причин, за якими не всі сільські поселення були описані, могло бути кілька: це й їх повне знищення та відсутність в них населення, і неможливість ревізорів дістатися до них, і протидія селян проведенню ревізії тощо. В «Ревізії» зафіксовано такі села, як Вільбівно, Нетішин, Коломль, Кривин, Баране, Крупець, Глинники, Убілиць, Головлі, Добрин, М'якоти, Плужне, Білотин, Війтівці, Більчин, Гнойниця, Калетинці, Радогоща, Велика та Мала Боровиці, Вілія, Загірці, Карпилівка, Юшківці, Плоска. На 1629 р. для частини А.-А. Ходкевич вказано 56 сіл, тобто, 31 село до «Ревізії» не потрапило. На 1648 р. у селах, відображених у «Ревізії», знаходилося 2159 димів (до речі, вона містить свідчення і про загальну кількість землі у розпорядженні селян), а в результаті військових дій, міграцій та спустошень зменшилася до 140 (6,5% від довоєнного). Ряд населених пунктів були взагалі безлюдними (Головлі, Війтівці, Калетинці, Радогоща, Плоска).

Дані «Ревізії» разом з близькими до неї хронологічно (1643 р.) даними по одному з елементів іншої частини Острожчини відновлюють можливість цілісного вивчення цієї колись єдиної адміністративно-господарської одиниці як вона складалася та існувала протягом XIV - XVI ст. Як відомо, в результаті поділу 1603 р. між кн. Янушем та Олександром Острозькими вона, на відміну від решти волинських маєтностей родини, цю цілісність втрачає разом з єдністю документною. Під останньою мається на увазі не тільки творення різного роду документів, в тому числі і господарського та обліково-статистичного характеру, відтепер у різних латифундіях, але й поділ архіву відповідно до власницьких прав на населені пункти. В результаті збігу обставин частини вже розділеної Острозької волості були описані майже одночасно - у 1620 та 1621 рр. Отже, наявність свідчень за 40-рр. XVII ст. - «Ревізія» та інвентарі Межиріцького ключа - забезпечують можливість безперервного статистичного дослідження однієї з найбільших маєтностей Волині протягом сторіччя перед Визвольною війною. Наявність же інвентаря Межиріцького ключа 1650 р., незважаючи на його хронологічну належність до якісно іншого періоду Визвольної війни, дає можливість, з одного боку, порівняти втрати населення у різних частинах Острозької волості, а з іншого, побачити більш-менш повно картину втрат.

Так, якщо на 1643 р. у Межирічі знаходилося 336 міщанських пляців, то на 1650 р. їх фіксується тільки 289, з яких без мешканців було 184. Тобто населення містечка заселяло лише 105 пляців, а кількість єврейських будинків зменшилася з 21 до 12. До складу Межиріцького ключа входили села Завидів, Буцця, Борцівка, Грем'яче, Бельмаж та фільварок Мостиськ. На 1650 р. відсутні свідчення по Грем'ячому та Мостиську, а стосовно інших сіл фігурують терміни "згинув", "спалено", "спустошено", "пуста халупа", "пусте поле". Якщо на 1643 р. в селах ключа було 206 господарств різних категорій, то на 1650 - 168, але багато господарств можна назвати сярбинними, тобто сімей мешкало більше від кількості господарств, але й вони мали бути меншими від середніх довоєнних показників. Стабілізація господарської ситуації після укладення Зборівської угоди приве-

ла навіть до збільшення кількості господарств Буцці з 101 до 103, по Бельмажу з 39 до 41, а розміри пусток (там, де є дані) майже не змінилися - у Завидів з'явилося пусте городницьке господарство, а в Борцівці збільшилися з 1,25 дворища до 2,5 волок. Це не означає відсутності демографічних та господарських проблем, але можна говорити про існування на 1650 р. передумов для досить швидкого відновлення економічних показників, відбудови господарства. Наступні три з лишком роки війни зробили їх проблематичними через, в першу чергу, набагато суттєвіші демографічні втрати населення Острожчини.

Інформативність «Ревізії» стосовно Острога та його розвитку на 1648 р. у більшості випадків поступається іншим описам, створеним протягом першої половини XVII ст. Виняткове з точки зору вивчення міської проблематики значення мають свідчення про структуру і далі розбудовуваного центра волості. Якщо на 1620 р. частина, що відходила до А.-А. Ходкевич, включала в себе крім частки Старого Острога і так зване Застав'я (Нове місто) з власною юрисдикцією, а на 1629 р. вже існує досить крупна нова осада-воля Кароліна, то перед війною остання перетворюється на "місто Каролін при Острозі". «Ревізія» згадує трьох вїтів - йдеться, очевидно, про Старе місто, Нове місто (Застав'я) та Каролін. Якщо зважити на існування Старого Острога як частини кн. Заславських (ординації), та дуже близько розташованого міста Межиріч, можна говорити про інтенсивні урбанізаційні процеси на Волині (на прикладі Острожчини) та їх ще невичерпані можливості в останні два десятиріччя перед "Хмельниччиною", а також про створення на цей час на основі Острога значного та складного за структурою міського комплексу, розвиток якого зупинила Визвольна війна.

Отже, наведена вище характеристика «Ревізії» Острозької волості 1654 р. та інвентаря Межиріцького ключа 1650 р. дає підстави говорити про її значні інформативні можливості у вивченні демографічної ситуації на Волині перед Визвольною війною, а також демографічних втрат регіону в її ході. Вони, поряд з іншими документами статистичного характеру, значною мірою заповнюють ряд лаку в структурі джерельної бази, в першу чергу, вивчення Острожчини. Зважаючи на виняткове, порівняно з іншими крупними приватними земельними комплексами Волині, забезпечення Острозької волості джерелами статистичного характеру, можна зробити висновки і про можливості репрезентативного дослідження на її прикладі тенденцій демографічного розвитку регіону в цілому протягом першої половини XVII ст. На основі розглянутих джерел можна говорити про виділення окремих хронологічних відтинків в історії залюднення Острога та Острожчини в ході Визвольної війни, які значною мірою співпадають з її періодизацією, оскільки саме військові дії та участь в них населення першочергово впливали на демографічні характеристики.

Додаток

Burmistrze y rayce miasta Ostroga na czensci jasnie oswiconey X(iążny) Jey Mosci Gryzeli Konstancy Koributowey Wisniewieckie, pani naszey miłosciwey y dobrodzyny, daimy to naszo dystymonio urządowo, komu bedzie wiedziec należało.

Poniewasz z uchwały lawdum stałego, podymne pieciora za dusciem uniwersału do Ostroga na czensci Xiążny Wisniewieckey, poczuwając sie w powinności swoiey miasto, odsyłamy z dymuw dwadziestu y dzieweci na dowod tego y kwit do ukazania przeszłego ję mosci pana Rezniatowskiego²⁶, poborcy wołyńskiego powiatu Łuckego, posyłamy przez mieszczanina tutecznego ostrogskego strony Xiężny jey m(osci) Wisniewieckey y burmistrza na ymie Kyryła Abramowicza, ktorzemu dodawszy wiorcy moie mosciwy panowie y naszey atestacy rozkazac raczyli naliezyte podymne odebrać. Co sie tknie lioznyh niekturyh co sie zywią sie hurami y pomagając w browarah, ktorzy nalezio do iurzydyci części X(iążny) jey m(osci), za staraniem y pilnością wybralismy yz szesnastu człowieka. Tak iest, a nie ynaczeý.

A dla lepszey wiary pieczęć urzędowo przycisnąc rozkazalismy y rece podpisali.

Dan z Ostroga roku 1669 miesiąca septembra 10 dnia.

Konstanty Hrehorowycz, M.P. Gabriel Naumowicz,
burmistr ostrozki p(isarz) m(iejski) ostrog(ski)
s kolegami swemi.

Kyryło Abramowicz za przydaniem woznego p(ana) Jana
Dołwackiego wyknał²⁷ przysięgu.

(Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie.- Zbiór
Branickich z Sucheja-323/409.- k.637.)

Примітки

¹Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воеводство.- К., 1930; Його ж. Україна на кануні освободительної війни середини XVII в. (соціально-економічні передумови війни). - М., 1959.

²Йдеться передусім про праці М.П.Ковальського. Бібліографію див.: Перелік публікацій праць професора М.П.Ковальського на початок 1999 року// Освячення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.-Острогож, Нью-Йорк, 1999. - С.75-111 (№3, 5, 6, 8, 19, 31, 63, 73, 74, 87, 89, 137, 148, 160, 177,); Перелік публікацій праць М.П. Ковальського// Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії. - Острогож, 2002.- С.24-72 (№34, 6, 7, 9, 20, 25, 33, 37, 66, 76, 77, 91, 93, 141, 153, 165, 181).

³Крикун Н. Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной борьбы украинского народа 1648-1654гг.// Историческое значение воссоединения Украины с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11-13 янв. 1979г.). - Днепропетровск, 1979. - С.169-172; Його ж. Документальные источники по истории населения Правобережной Украины накануне и периода Освободительной войны украинского народа 1648 - 1654гг.// Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. - Днепропетровск, 1979. - С.126-137.; Його ж. Чисельність населення Волинського воеводства у першій половині XVII ст.// Вісник Львівського університету. - Львів, 1988. - Вип. 24: 3 історії стародавності і середньовіччя. - С.71-82 (праці цього ж автора з історико-демографічних проблем інших окремих регіонів України та з історико-демографічного джерелознавства всієї території України не вказуємо, хоча, безперечно, вони мають значення і для вивчення Волині); Кіку І.О. Актові книги як джерело вивчення демографії Волині першої половини XVII ст.// Історичні дослідження: Вітчизняна історія.- К., 1985. - Вип.11. - С.50-52; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993.- С. 257-265; Ворончук І.О. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI - середині XVII ст.//Український археографічний щорічник:Нова серія.- К., 1999. - Вип. 3/4. - С.212-229.

⁴Ворончук І.О. Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.)// Старокосянтинів і край в просторі часу. - Хмельницький; Старокосянтинів; Самчики, 1997. -С.46-58; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)/ Укл. І.Ворончук). - К.; Старокосянтинів, 2001. -С. 3-137; Ворончук І.О. Середньовічний Острополь (за інвентарем володіння князів Острозьких 1620 р.)// Острогіана в Україні і Європі. - Старокосянтинів, 2001. - С. 246-257; Її ж. Селянство Острозької волості за інвентарем 1621 р.// Там же. - С. 257-268; Атаманенко В.Б. Острозька волость у кінці XVI - першій половині XVII ст.// Освячення історії... - С. 137-144; Його ж. Інвентар Полонської волості 1598р. як джерело вивчення організації фільваркового господарства// Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. - Дніпропетровськ, 2000.-С.143-152.

⁵Атаманенко В.Б.Свідчення протатарські напади на Волинь у луцьких гродських книгах другої половини XVI століття//Матеріали І-ІІІ науково-кращезнавчих конференцій "Остріг на порозі 900-річчя" (1990-1992рр.). -Острогож, 1992. - Ч.1. - С.13.

⁶Головний архів давніх актів у Варшаві. - Архів Любомірських з Малої Вси. - №495. - С. 1-24.

⁷Ковальський Н.П. Острожский инвентарь 1654 г.//Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI - XX вв. -Днепропетровск, 1990. - С. 32-40; Його ж.Документальні письмові джерела з історії Острога// Матеріали І-ІІІ науково-кращезнавчих конференцій "Остріг на порозі 900-річчя" (1990-1992 рр.). -Острогож, 1992. - Ч.1. - С. 92-98 ; Ревізія частини острожського замку 1654 р./ Острозька давнина: Дослідження і матеріали. - Львів, 1995. - Т.1. -С.139-140.

⁸Ковальський Н.П., Атаманенко В.Б. Инвентари как источники по социально-экономической истории городов Украины XVI -XVIII в.(на материалах г. Острога): Депо. в ИНИОН. -Днепропетровск, 1988. -С.8, 14, 15.; Ковальський Н. П. Острожский инвентарь 1654 г....; Мацюк О. Острозька папірня кінця XVI - початку XVII ст.// Острозька давнина...-С. 38.

⁹Див. попередню примітку.

¹⁰Ковальський Н.П. Острожский инвентарь 1654 г....- С.34-35.

¹¹Лише частково розглянуто в : Атаманенко В.Б.Острозька волость у кінці XVI - першій половині XVII ст.// Освячення історії... - С. 137-144.

¹²Див.: Архив Юго-Западной России. - К. - Ч. VII. - Т. 2. -С. 464-466, 487; Владимирский-Буданов М.Ф. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого// Киевская старина. - 1888. - Т. XXII, июль. - С. 95-115; Крикун Н. Г. Документальные источники по истории... -С.131-132; Бачинський В.М., Гром В.М., Цибульський В.І. Волинь у XVI - XVII століттях. - Рівне, 1997. - С. 64-65; Яковенко Н. М. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. - К., 2002. - С. 191.

¹³Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воеводства... -С. 75-77.

¹⁴Головний архів давніх актів у Варшаві. - Архів Любомірських з Малої Вси. - №495. - С. 3-6.

¹⁵Баранович О. Залюднення України... - С. 39.

¹⁶Головний архів давніх актів у Варшаві. - Архів Любомірських з Малої Вси. - №495. - С. 9-23.

¹⁷Див.: Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник// Вопросы отечественной историографии и источниковедения. - Днепропетровск, 1975. - Вып. 2.- С.113-137; Його ж. Акт поділу володіння князя В.-К. К. Острозького між його синами Янушем і Олександром (1603 р.)// Острозька Академія XVI - XVII ст. - Острогож, 1997. - С. 8; Його ж. Етюди з історії Острога. - Острогож, 1998. - С. 112-127; Атаманенко В. Б. Острозька волость...- С.139.

¹⁸Такі відомі нам поділи документів Острозьких, місцем зберігання яких була замкова (Богоявленська) церква, відбулися в 1603 р. (чи можливо раніше, оскільки "списано справи" було напередодні поділу слугою В.-К. Острозького О. Заблоцьким, який разом з С. Круневичем передав їх синам старого князя) та у 1627 р. між кн. В.-Д. Заславським, С. Любомірським, К. Замоїським та А.-А. Ходкевич (Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. - Ф. 5 "Осолоїнськ". - Оп. 1. - Од. збер. III, 1803.- Арк.1-13в.).

¹⁹Атаманенко В.Б. Інвентарні описи Межиріччя XVII століття//Український археографічний щорічник: Нова серія. - К.; Нью-Йорк, 2002. - В. 7. -С. 71-83.

²⁰Ковальський Н. П., Атаманенко В. Б.Инвентари как источники...; Ковальський М. П. Етюди з історії Острога... - С. 14.

²¹Державний архів в Кракові. - Архів Сангушків. - №118. -С.13-19,57-67.

²²Там же. - С. 27-47.

²³Там же. - С. 69-85.

²⁴Бібліотека Національного закладу ім. Осолоїнських у Вроцлаві. -Відділ рукописів. -№3669/II. -Арк. 203.

²⁵Баранович О. Залюднення України... - С. 39 (прим. 3).

²⁶Текст розмитий. Може бути "Rezmo..." або "Pemia..."

²⁷очевидно, "wykonał"